

Mirjam de Baar, Yme Kuiper
& Hans Renders [*redactie*]

Biografie & religie

De religieuze factor in de biografie

BOOM
AMSTERDAM
2011

© 2011 De auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u zich wenden tot de uitgever.

Afbeelding omslag

Bidden voor het eten. Plaats onbekend, 1962.
[Spaarnestad Foto Archief / Hollandse Hoogte]

Vormgeving omslag & binnenwerk

René van der Vooren, Amsterdam

Druk & afwerking

Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 6105 476 0

NUR 680

*www.uitgeverijboom.nl
www.biografieinstituut.nl*

Inhoud

- 7   MIRJAM DE BAAR, YME KUIPER & HANS RENDERS
Inleiding
- 18   JAN FONTIJN
Religie is emotie — Over de religieuze factor in de biografie
- 40   JAN WILLEM STUTJE
De vele geloven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis
- 55   HERMAN DE LIAGRE BÖHL
Herman Gorter — De stem des bloeds
- 74   FIA DIETEREN
Nellie van Kol — Van socialistisch feministe tot heilsoldate
- 93   JEROEN KOCH
Het geval Abraham Kuyper
- 107   YME KUIPER
Bekering op de buitenplaats — Adel, religie & biografie
in het interbellum
- 130   HAN VAN BREE
Een religieuze ‘aanraking’ in de winter van 1949
— Wilhelmina’s overgave aan Greet Hofmans
- 148   ELSBETH LOCHER-SCHOLTEN
Religie als beroep — Zendingsarbeiders in Nederlands-Indië,
1890–1942
- 166   GERT VAN KLINKEN
Geloof en verzet in de biografie van Gezina van der Molen

183	PAUL LUYKX Gerard Brom als biograaf van de katholieke emancipatie
203	DOEKO BOSSCHER Geloven en politiek engagement in de sociaaldemocratie
221	HANS RENDERS Kunst of katholiek — Godsdienstbeleving als uitgangspunt voor biografisch onderzoek
237	MARIT MONTEIRO Verkondigers van heil — Uitgetreden priesters over geloof en kerk in de jaren zestig
259	ERIK BORGMAN Biografie, publieke inzet & religie — Afsluitende opmerkingen
267	<i>Dankwoord</i>
269	<i>Literatuur</i>
287	<i>Personalia van de auteurs</i>
290	<i>Register van personen</i>

Inleiding

Mirjam de Baar, Yme Kuiper & Hans Renders

Minder kerk, meer geloof. Het is een formule die aan het begin van het tweede decennium van de 21ste eeuw regelmatig opduikt om het huidige religieuze landschap van Nederland te karakteriseren. Zij is even treffend als misleidend. Dat landschap is immers veel gevarieerder dan de formule suggereert. Neem de roman *Knielen op een bed violen* van Jan Siebelink.¹ Het succes ervan moet mede begrepen worden in de schok der herkenning, maar ook afkeer, van de overweldigende invloed die de religieuze factor had in het leven van een eenvoudig bloemenkwekersgezin in het toen nog nauwelijks geseclariseerde Nederland. Maar deze in fictie omgezette herinneringen aan een tot het ‘ware’ geloof bekeerde vader te beschouwen als teken van een oprukkende populariteit van religie onder Nederlandse romanciers, is een fraai specimen van overinterpretatie.

Dan kan in dit verband beter een andere bestseller worden genoemd om in vogelperspectief zicht te krijgen op de veranderende verhouding van religie en biografie in de loop van de vorige eeuw. Het boek verscheen in 1999 en beleefde druk op druk. Volgens de achterflap is *De eeuw van mijn vader* een biografie van het Nederland van de twintigste eeuw. Geert Mak maakte er definitief naam mee als geschiedschrijver van de natie. Wat de beroepshistorici ook van zijn boek mogen vinden, het succes lijkt vooral te schuilen in de verbinding tussen grote en kleine geschiedenis. Wat die kleine geschiedenis betreft, de lezer volgt het wel en wee van de gereformeerde, aan de VU opgeleide, in 1899 geboren predikant Mak en dat van zijn vrouw en hun zeven kinderen. Zij kwam uit een remonstrants en net wat deftiger gezin dan haar man. De schrijver was hun jongste zoon, een nakomertje, geboren direct na de oorlog. Zoals te verwachten in een boek dat wemelt van ‘mannenbroeders’, ‘synodalen’ en ‘vrijgemaakten’ betreden we hier die heel eigen wereld van het gereformeerdendom. Vanuit de grote geschiedenis zien we hoe binnen de door Abraham Kuiper opgerichte zuil verdeeldheid insloep,

hoe het ethos van maatschappelijke stijging werd ingeprent en welke taken in gezin en kerk voor man en vrouw waren weggelegd.

Juist omdat *De eeuw van mijn vader* de verwevenheid van religie en cultuur in het leven van het gezin Mak in de volle breedte toont, is het zicht op geloofszaken soms verrassend. Neem de jaren 1930. Het gezin bevond zich toen op Sumatra, waar het helemaal opging in de smalle blanke bovenlaag. Niet geheel tevreden over het in hun ogen al wat verward geraakte gereformeerde leven gingen vader en vooral moeder Mak op zoek naar nieuwe, meer oecumenische geloofswaarden. Maar de indruk die Mak kort daarna, tijdens de Japanse bezetting, op zijn niet-gereformeerde kampgenoten maakte was nog steeds die van een arrogante gelovige. Dat vond tenminste Wim Kan. Hij typeerde de kampspreker Mak als 'een vervelende koekenbakker die de bijbel als een soort dagblad beschouwde, vol van gemengd nieuws, toepasselijk op elke gebeurtenis'.²

Terug in het Nederland van de jaren vijftig leek de verzuilde samenleving nog vroom en gezagsgetrouw, maar achter de schermen rukte stille afvalligheid op. Er kwam meer vrije tijd. Gereformeerde jongeren wilden de wereld buiten hun zuil verkennen, maar hun voorlieden hadden nog nauwelijks oog voor die drang. Dat veranderde radicaal in de jaren zestig en zeventig. Zij bepaalden de culturele en sociale agenda voor de rest van de eeuw, niet alleen voor de elite maar ook voor de brede massa. Wissels werden omgezet. De in het licht van de religieuze crisis van de jaren zestig achteraf gezien belangrijkste verandering was volgens de Britse historici Callum Brown en Hugh McLeod de toen door het feminisme ingezette wijziging in de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen.³ De zogeheten seksuele revolutie uit die tijd mag dan grotendeels een mythe zijn, de toegenomen vrije tijd voor vrouwen erodeerde wel het traditionele rolpatroon én ook de kerkgang. De laatste daalde eerst spectaculair onder katholieken en hervormden en daarna waren ook de gereformeerden aan de beurt. Vanaf de jaren zestig gingen Nederlanders in verscheidene, naast elkaar bestaande werelden leven en veranderde hun denken en geloven. Belangstelling voor zending en missie transformeerde zich tot betrokkenheid bij de derde wereld, in het bijzonder bij ontwikkelingshulp. Vader Mak volgde die vernieuwingsdrang op de voet, maar bleef, volgens zijn zoon, redelijk zichzelf. En toch was hij veranderd. 'De dwingende, gelijkhebbende preker in hem was verdwenen. Hij legde zijn geloof niet meer op. Het viel hem zwaar dat sommige van zijn kinderen andere wegen gingen, maar nooit

probeerde hij ons terug te dwingen. Het geloof was voor hem een individuele zaak geworden, zelfs binnen de familie.⁴

Hoe waren deze Makken ooit gereformeerd geworden? Door twee dingen, om met de ex-gereformeerde socialist Den Uyl te spreken. Door het charisma van Abraham Kuiper, dat zou leiden tot een heus breukvlak in de Nederlandse geschiedenis: de uitvinding van de verzuiling. En door de persoonlijke belofte die grootmoeder Mak aan het sterfbed van haar moeder deed. Red je kinderen, voed ze op in de ware leer en ga voortaan met ze naar de gereformeerde dominee, had die moeder haar dochter opgedragen. Aldus geschiedde. Volgens de overlevering was dat kort nadat Kuiper in 1886 de Doleantie had ingezet. Het betekende een keerpunt in deze tak van de familie Mak.

Keerpunten en breukvlakken

Het thema keerpunten in het persoonlijk leven van mensen en breukpunten in de cultuurgeschiedenis van het Nederland van rond 1900 figureert prominent in het biografisch en beschouwend werk van de literatuurhistoricus Jan Fontijn. In zijn essay 'Keerpunten in een leven', waarin radicale bekeringsen en plotselinge inzichten centraal staan, werkt hij de gedachte uit dat keerpunten zowel het verhaal van iemands leven structureren als de uniciteit ervan aangeven.⁵ Keerpunten in een biografie zorgen voor dramatiek. Een plotselinge ommekeer in iemands leven heeft veel weg van een religieuze bekering. Maar hoe geloofwaardig is de beschrijving daarvan als die jaren na dato is opgetekend? Is de familie Mak inderdaad op de hiervoor verhaalde wijze bekeerd? Het zou kunnen — toch lijkt het er eerder op dat het verhaal te mooi was om niet te gebruiken. Kortom, bij de (re)constructie van keerpunten vallen allerlei vragen te stellen. In dit verband wijst Fontijn op de klassieke studie *The varieties of religious experience* van William James uit 1902. Deze Amerikaanse filosoof en psycholoog had een groot aantal bekeringsen vastgelegd en aan een psychologisch en kritisch onderzoek onderworpen. Aan bekeringsen bleken allerlei verschijnselen en stadia vooraf te kunnen gaan. Het viel James op dat juist adolescenten vaak een bewogen periode van transformatie hadden doorgemaakt op het moment dat ze zich bekeerden. Later gingen psychologen daarop het label identiteitscrisis plakken.

Een andere relevante vraag die Fontijn stelt, is of bekeringsgolven onder mensen mogelijk samenhangen met specifieke culturele omstan-

digheden. Hier volgt hij evident het spoor dat Jan Romein uitzette in *Op het breukvlak van twee eeuwen*, bondig door Fontijn samengevat tot het inzicht dat de cultuur van het fin de siècle geheel doordrongen was van religie. In die tijd groeide en bloeide de interesse voor religieuze stromingen als de theosofie, het spiritisme, het boeddhisme en de Rein Leven-beweging, uitingsvormen van een algehele hang naar zuiverheid en bezieling. Fontijn is de biograaf van Frederik van Eeden. Hij kreeg pas echt greep op diens intrigerende veelzijdigheid toen hij begreep hoezeer de cultuur van Van Eedens tijd was ingedaald in zijn voortdurend aan verandering onderhevige persoonlijke identiteit.⁶ Net als Van Eeden zouden schrijvers en tijdgenoten als Van Deysel, Gorter en Couperus ieder op geheel eigen wijze in de ban raken van mystiek en paranormale verschijnselen.

De vraag dringt zich op of we hier al niet stuiten op sterk door individuele keuze gestempelde vormen van religiositeit, die toen nog bijna geheel gedragen werden door maatschappelijke en intellectuele elites. Volgens de officiële statistiek was namelijk het aantal onkerkelijken in die tijd nog uiterst bescheiden. Wel was het tussen 1899 en 1909 verdubbeld van ruim twee tot vijf procent van de bevolking. Toch waren vijftig jaar later nog altijd bijna acht van de tien Nederlanders bij een kerkgenootschap aangesloten. Daarna ging het razendsnel met de ontkerkelijking. Weer veertig jaar later bleek het totale aantal kerkleden inmiddels gehalveerd te zijn.⁷ Laten we in dit verband nog eens vader Mak opvoeren. Toen hij als predikant begon waren de kerken vol, bloeiden de zuilen en domineerden de confessionele politieke partijen. Volgens zijn zoon waren drie processen van maatschappelijke verandering bepalend geweest voor het leven van zijn ouders: de democratisering van de samenleving, de verdwijning van de standensamenleving en de verdamping van de trits discipline, ascese en preutsheid.⁸ Doordat aan het einde van de jaren zestig deze processen tot een kookpunt kwamen, is dit tijdvak op te vatten als breukvlak.⁹

Hoe lastig het is om een helder zicht te krijgen op de verhouding tussen godsdienst in de openbaarheid en het geloof in de privésfeer blijkt uit de lucide beschouwing die de historicus Piet de Rooy in zijn afscheidscollege wijdde aan een tijdperk waarin op het eerste gezicht alles zo overzichtelijk was: het hoogtij van de verzuiling in het interbellum. Toch vindt De Rooy het lastig om de balans ervan op te maken. Duidelijk is dat de confessionelen een hegemonie in de openbare ruimte hadden oververd, juist omdat 'de zuilen onderling een concurrentieslag aangingen

in deugdzaamheid'.¹⁰ Was het verhaal dat uit de top van de zuilen werd rondgezongen er een van emancipatie, in het persoonlijk en huiselijk leven raakten de verzuilden steeds meer ingesnoerd door 'de regel dat alleen dat mocht wat moest'.¹¹ De prijs, schrijft De Rooy, was die van maatschappelijke onbeweeglijkheid en vergaand conformisme op intellectueel en cultureel gebied. In het licht van een meer biografische benadering van religie kan op dat laatste wel wat worden afgedongen.¹² Waren er dan geen verschillen tussen protestanten en katholieken? Jazeker. Onder de protestanten bestond een grote interne verdeeldheid en konden gelijkgezinden, indien ze dat wilden, altijd weer zelf een kerkelijke gemeenschap stichten. Katholieken daarentegen hielden elkaar meer vast, wat de protestantse achterdocht nog versterkte.

Religie als dynamische factor

Het vertrekpunt van alle in dit boek opgenomen bijdragen is dat juist een biografische benadering van historische data, verhalen en herinneringen ons meer en een beter inzicht kan bieden in de rol die religie in het moderne Nederland speelt in zowel het persoonlijke als het publieke leven van mannen en vrouwen, jong en oud. De grootste uitdaging bij zulk biografisch onderzoek is om de religieuze factor nu eens niet als een constante op te vatten, maar rekening te houden met veranderingen ervan in vorm en inhoud. Hoe waren individueel geloof, publieke religie en dagelijks leven met elkaar verbonden in drie opeenvolgende tijdvakken in de Nederlandse (en haar overzeese) geschiedenis, tussen grofweg 1880 en 1980? Dat was het speelveld dat van tevoren door de redactie was uitgezet. De keuze voor de drie perioden, 1880–1920, 1920–1960 en 1960–1980, was ingegeven door cesuren die zowel met de politieke als culturele (inclusief de religieuze) geschiedenis van ons land zijn verbonden. De gehele periode valt min of meer samen met het tijdvak waarin Geert Mak de lotgevallen van drie generaties van zijn familie in Nederland en Indië volgde.

Als ideaaltypische aanduiding voor het eerste tijdvak, waarvan de beweging van Tachtig met haar nadruk op individualisme en estheticisme het begin was, hebben we gekozen voor 'Zoeken en Eenheid'. Het tweede tijdvak, waarin de verzuiling als *Leitkultur* fungeerde, kreeg als aanduiding 'Gemeenschap en Discipline', terwijl de derde, waarin de stormloop op de zuilencultuur en het georganiseerde geloofsleven plaatsvond, als

*Frederik van Eeden, overleden op 16 juni 1932,
werd opgebaard met kruis en rozenkrans.*

[Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam,
collectie Frederik van Eeden-Genootschap]

‘Zelf en Bevrijding’ is getypeerd. Religie zou in die laatste periode een geheel ‘individuele zaak’ zijn geworden en de publieke ruimte volstrekt neutraal. Dat daarna door de komst van met name moslimmigranten weer een nieuw breukvlak zou ontstaan wat de relatie religie en cultuur betreft, valt buiten het bestek van dit boek.

Bij lezing van de artikelen zal blijken dat de gehanteerde periodisering niet heeft geleid tot een strak keurslijf. Wat wel duidelijk wordt, is dat bij historisch onderzoek naar de wisselwerking tussen religie en een veranderende samenleving zich problemen aandienen als hoe religieuze praktijken adequaat te contextualiseren, hoe hun verwevenheid met andere zaken te tonen en vast te stellen hoe en in welke mate een persoon zich, zowel publiekelijk als privé, identificeert met zijn of haar geloof. Hier blijkt het gebruik van attenderende begrippen, ontleend aan andere disciplines, met name de psychologie, sociologie en antropologie, uitkomst te kunnen bieden. Zij bieden historici de mogelijkheid om een scherper zicht op te krijgen op fenomenen als bekering, secularisatie en de relatie tussen de biograaf en de gebiografeerde.

In zijn bijdrage aan deze bundel constateert Jan Fontijn in retrospectief hoe objectiverend hij destijds in zijn beschrijving van de bekering van Frederik van Eeden tot het katholicisme te werk is gegaan. Allerlei invloeden uit Van Eedens omgeving waren door hem keurig op een rij gezet. Inderdaad was dat wijsheid achteraf. Maar hoe had Van Eeden zelf die bekering nu beleefd? Voor hem als nieuwbakken katholiek lag er nog een wereld open. De biograaf die deze vraag wil beantwoorden, ontkomt er volgens Fontijn niet aan om ‘door identificatie zo dicht mogelijk bij de belevingswereld van zijn held of heldin te komen en [zal] proberen op de wijze van de literatuur die belevingswereld op te roepen’.¹³

In allerlei variaties komen we het thema van de relatie tussen biograaf en gebiografeerde in deze bundel tegen. Heel expliciet wijst Jeroen Koch, biograaf van Abraham Kuiper, op het probleem dat in het verleden biografieën over religieuze virtuozen vaak alleen door geloofsgenoten werden geschreven. Volgens de ‘Wet van Koch’ wordt de biografie pas echt spannend bij de vergroting van de afstand tussen biograaf en gebiografeerde. Maar gegeven die grote afstand erkent Koch (zelf van katholieken huize) ruiterlijk hoe lastig het was voor hem — nota bene opgeleid tot historicus in de jaren waarin kennis van het religieuze verleden van de natie erodeerde — om de authenticiteit van de door Kuiper zelf verhaalde wedergeboorte te duiden. Paul Luykx daarentegen had in zijn onderzoek te maken met de biograaf Gerard Brom, die zelf vertrouwd

was met de religieuze cultuur van zijn katholieke protagonisten en die hij soms nog persoonlijk had gekend. Hoe anders is hier de relatie van biograaf tot de gebiografeerden. Over Brom wordt betoogd dat hij zijn werk en leven in dienst stelde van de emancipatie van het katholieke volksdeel. Weer een andere invulling van de relatie vinden we in de reflexieve terugblik van Hans Renders op zijn eigen Hanlo-biografie. Hij zou nu een ander, meer religieus geladen interpretatiekader hebben gekozen om bepaalde trekken van zijn hoofdpersoon voor het voetlicht te brengen. Bij Gert van Klinken, biograaf van de bewonderde én verguisde verzetsvrouw en hoogleraar Gezina van der Molen, die net als hijzelf door het calvinisme was gevormd, vinden we juist een groeiende scepsis om zo'n gelovige calviniste geheel vanuit haar religieuze achtergrond te doorgronden.

Leven in den vreemde en vooral het werk aldaar, staat centraal in de bijdrage van Elsbeth Locher-Scholten over biografieën van zendelingen in Nederlands-Indië. Maar over de persoonlijke en intieme kanten van dat leven komen we via deze biografen weinig te weten. Hun aandacht ging nauwelijks uit naar bijvoorbeeld roeping en geloofstwijfel. Bestonden die niet of werd zulke informatie te persoonlijk geacht? Jan Willem Stutje maakt inzichtelijk hoe het charismatisch leiderschap van Ferdinand Domela Nieuwenhuis nauw verbonden was met de opbouw van een nieuwe gemeenschap van loyale volgelingen die in hem een christusfiguur zagen: strijdend voor een rechtvaardiger samenleving. Ook gaat Stutje uitvoerig in op de overgang van Domela van modernistisch predikant tot socialist. Voor tijdgenoten (en voor Domela zelf in zijn autobiografie) ging het om een bekering, maar in de ogen van de biograaf was toch eerder sprake van een losmakingproces.

Bekering en de aard daarvan krijgen ook veel aandacht in de bijdragen van Herman de Liagre Böhl en Fia Dieteren over respectievelijk de dichter Herman Gorter en de schrijfster Nellie van Kol. Bij zowel Gorters 'bekering tot het atheïsme' als Van Kols toetreding tot het Leger des Heils lijken religieuze invloeden uit hun vroegere en latere jeugd toch medebepalend te zijn geweest. Het dogmatische atheïsme van Gorter laat zich goed verbinden met zijn hang naar steeds radicalere politieke voorkeuren, maar lastig met zijn periodes van mystieke vervoering en dichterschap.

In de bijdragen van Yme Kuiper en Han van Bree worden de fenomenen bekering en religieuze opwekking gekoppeld aan relatief besloten elites van aristocratie en hofsamenleving, maar ook aan netwerken en

leiderschap. Van Bree richt zich op een specifiek keerpunt in de biografie van Wilhelmina: haar abdicatie die een periode inleidde waarin zij zich meer dan ooit met haar eigen geloof bezighield en activiteiten op het religieuze veld ontplooidde. In de bijdrage van Kuiper komt sterk naar voren dat de context waarbinnen bekeringen plaatsvonden even bepalend was voor het mobiliserend succes van een religieuze beweging als leiderschap of de aanwezigheid van een specifieke, religieuze familie-traditie.

De meeste bijdragen in deze bundel stellen de religieuze factor in de biografie van een bepaalde persoon centraal, maar in een viertal artikelen gaat het juist om de presentatie van een groep mensen. Twee artikelen, die van Locher-Scholten en Kuiper, belichten vooral het interbellum. In de andere twee, van Marit Monteiro en Doeko Bosscher, staan de jaren zestig en zeventig centraal. Kenmerkend voor die tijd is juist dat religie niet plotseling uit de openbare ruimte naar het innerlijk van mensen werd gedrongen, maar dat zij felle en betrokken publieke debatten opriep. Massamedia, in het bijzonder de opkomst van de televisie, speelden daarbij een cruciale rol. Kerkelijke gezagsdragers, leken, intellectuelen en kunstenaars raakten met elkaar in conflict over gezag, openheid, celibaat en seksualiteit.

Marit Monteiro belicht in haar artikel de woelingen in katholiek Nederland. Zij richt zich vooral op de patronen die zich manifesteerden in de levensverhalen van uitgetreden priesters, die tot circa 1970 breed werden uitgemeten in de media die zich kritisch verhielden tot de katholieke kerk. Niet langer bepaalde het kerkelijke gezag wat op de televisie over de kerk mocht worden uitgezonden. Groot is de aandacht voor het persoonlijke verhaal, zoals dat ook in fotorapportages gerepresenteerd is. Zetten de bisschoppen in 1954 nog een offensief in tegen de doorbraak van katholieken naar de sociaal-democratie, de tijd van een brede stroom van deconfessionalisering was in aantocht. Doeko Bosscher laat zien dat socialisten met uitgesproken christelijke inspiratie en standpunten vanaf de woelige jaren zestig een tweefrontenstrijd moesten voeren. Ze waren immers zowel in de kerk als in de progressieve politiek marginaal. Wat hun biografieën laten zien, is dat zij een tamelijk solitaire strijd voerden, maar zich toch gesteund voelden door lotgenoten. Zelfs de ex-gelovigen onder hen namen nooit afstand van het door hen vertolkte idealisme van het christendom.

Hoe anders was de verhouding tot religie van schrijvers als G.K. van het Reve en W.F. Hermans in de jaren zestig vergeleken met die van Jan

Siebelink in onze tijd. Inzoomend op Reves en Hermans visie op religie in relatie tot hun literaire zelfbeeld en, biografisch gezien, hun onderlinge wedijver, rijst eerder een complex beeld op dan dat van een monolithische afkeer van religieuze moraal en theologie. Aan Reves toetreding tot de moederkerk ging toch een heus afscheid van de heilsleer van het communisme vooraf, uitmondend in de openbare belijdenis in brieven van zijn romantisch-decadent schrijverschap.¹⁴ Nadat Simon Vestdijk met zijn *Toekomst van de religie* al in 1949 de elite van het Nederlandse protestantendom op de tenen had getrapt, was het Hermans die in zijn roman *Ik heb altijd gelijk* uit 1951 de katholieken tot grote woede bracht door hun door mijnheer pastoor aangemoedigde voortplantingsijver af te schilderen als gedrag van wilde konijnen. In de jaren zestig rekende Hermans, in de persoon van pater Anastase Prudhomme S.J., af met Van het Reves katholicisme en gebruikte hij zijn identificatie met het leven en werk van Wittgenstein om zowel theologisch *angehauchte* duiders van deze Oostenrijkse filosoof te bestrijden als om wereldverbetters te kijk te zetten.¹⁵ Het laat nog eens zien hoe sterk het werk van een atheïstisch en nihilistisch auteur mede bepaald werd door het culturele klimaat van zijn tijd. Of om het te zeggen met een variatie op een formulering van Erik Borgman, die de slotbeschouwing van deze bundel schreef: in het moderne Nederland moeten mensen ervoor kiezen anti-religieus te zijn, om het te zijn.

Noten

- 1 Jan Siebelink, *Knielen op een bed violen*, De Bezige Bij, Amsterdam 2005. Voor een historisch-antropologische analyse van deze roman, zie Yme Kuiper, 'De wereld van de bekeerde is een geheel andere dan die van de niet-bekeerde', in: Mirjam de Baar (red.), *Religiositeit en literatuur. Over Knielen op een bed violen*, Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap, Groningen 2006, p. 9-13.
- 2 Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, Atlas, Amsterdam 1999, p. 301.
- 3 Callum G. Brown, *The death of Christian Britain. Understanding secularisation 1800-2000*, Routledge, Londen 2001,

tweede herz. dr. 2009; Hugh McLeod, *The religious crisis of the 1960's*, Oxford University Press, Oxford 2007. Vgl. Peter van Rooden, 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlands christendom', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004), p. 524-551.

- 4 Mak, *De eeuw van mijn vader*, p. 461.
- 5 Jan Fontijn, 'Keerpunten in een leven', in: dezelfde, *Kijk naar de vis*, Van Oorschot, Amsterdam 2003, p. 148-166.
- 6 Jan Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*, Querido, Amsterdam 1990; idem, *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*, Querido, Amsterdam 1996. Vgl. Jan Bank en Maarten van Buuren,

1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*, SDU, Den Haag 2000, p. 439-483.
- 7 J.J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw*, Balans, Amsterdam 1992, p. 28; Mak, *De eeuw van mijn vader*, p. 491.
- 8 Mak, *De eeuw van mijn vader*, p. 447.
- 9 James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Boom, Amsterdam 1995.
- 10 Piet de Rooy, *Openbaring en Openbaarheid*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2009, p. 37.
- 11 De Rooy, *Openbaring en Openbaarheid*, p. 40.
- 12 Paul Arnoldussen en Hans Renders, *Jong in de jaren dertig. Interviews*, Aspekt, Soesterberg 2003.
- 13 Fontijn, 'Keerpunten', p. 166.
- 14 Gerard Kornelis van het Reve, *Nader tot U*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1966.
- 15 R.P. Anastase Prudhomme S.J., 'Verder van mij', in: Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur*, Thomas Rap, Amsterdam 1970, p. 248-253; dezelfde, *Wittgenstein in de mode*, De Bezige Bij, Amsterdam 1967; dezelfde, *Van Wittgenstein tot Weinreb. Het sadistische universum 2*, De Bezige Bij, Amsterdam 1970. Zie ook Yme Kuiper, 'Er is geen hand die leidt, geen vinger die wijst. God en godsdienst in het werk van W.F. Hermans', in: Goffe Jensma en Yme Kuiper (red.), *De god van Nederland is de beste. Elf opstellen over religie in de moderne Nederlandse literatuur*, Kok Agora, Kampen 1997, p. 169-188.